

XX. YÜZYIL AZERBAIJAN FİKİR TARİHİNDE ALİ BEY HÜSEYİNZÂDE'NİN YERİ

Sevil GARAŞOVA *

ÖZET

Azerbaycan'ın toplumsal, siyasî, edebî ve estetik fikir tarihinde çok önemli yeri olan büyük insanlardan biri de Ali Bey Hüseyinzâde'dir. Bu makalede Ali Bey Hüseyinzâde üzerine yapılmış çalışmalara özet olarak yer verilmiş, ona karşı olan çelişkili bakış açıları ve nedenleri irdelenmiştir. Büyük fikir adamının temas ettiği sorunlardan biri de Avrupalılaşıma ve Azerbaycan edebiyatına Avrupa edebiyatının etkisidir. Ali Bey Hüseyinzâde, Azerbaycan-Avrupa edebiyatı ilişkileri sistemini genel edebiyat bakışları ışığında gözden geçirmiştir. Güncelliğini korumakta olan bu konu, makale içerisinde daha kapsamlı olarak ele alınmıştır.

ANAHTAR KELİMELER

Ali Bey Hüseyinzâde, fikir, Azerbaycan, Avrupa, edebiyat.

РОЛЬ АЛИ БЕЙ ХУСЕЙНЗАДЕ В ИСТОРИИ МЫСЛИ АЗЕРБАЙДЖАНА XX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

Большую роль в истории социальной, политической, литературной и эстетической мысли Азербайджана играет один из великих людей – Али Бей Хусейнзаде.

В данной статье дается краткий обзор работ о Али Бей Хусейнзаде, а также рассматриваются противоречивые взгляды на труды Али Бей Хусейнзаде и причины их возникновения. Великий мыслитель занимался и проблемами Европеизации, влияния европейской литературы на литературу Азербайджана, системы взаимоотношения азербайджанской и европейской литератур в общем. Непотеряющая свою актуальность данная тема дана в статье в более обширном виде.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Али Бей Хусейнзаде, мысль, Азербайджан, Европа, литература

Azerbaycan'ın sosyal, siyasî, edebî ve estetik fikir tarihinde çok önemli yeri olan büyük insanlardan biri de Ali Bey Hüseyinzâde'dir (1854-1940).

* Azerbaycan Bilimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü Araştırma Görevlisi.

Çok yönlü ve karmaşık bir yazı hayatı olan Ali Bey Hüseyinzâde, matematik, doğa bilimleri, tıp, edebiyat, felsefe üzerine kapsamlı ve derin eğitim görmüş, Doğu-Batı manevî değerlerini şahsında toplamış ender fikir adamlarımızdan biridir.

Kültür ve maneviyat tarihimize büyük filozof, eleştirmen, gazeteci, şair, yazar, çevirmen olarak girmiş olan Ali Bey Hüseyinzâde, her şeyden önce özgülük habercisi, millî kimlik ve ulusal kurtuluş savaççısı özelliğiyle tarihimizin en büyük düşünürlerinden birisi olmuştur.

Batı'nın Hurtman, Schopenhauer, Voltaire, Montesquieu, Furrye, Smith, Becker, Ricardo gibi filozof ve bilginleri ile Doğu'nun Firdevsî, Nizamî, Rumî, Hâfız, Nevâî, Fuzulî gibi büyük isimlerini bir düşünce ve imgede bir araya getiren , onların düşüncelerini derinlemesine benimseyerek düşünce süzgecinden geçiren Ali Bey Hüseyinzâde, kuşkusuz ki yeni dönemin yeni fikir adamıdır.

Mirzâ Fethali Ahundov'la başlayan bu yeni yol, yalnızca Azerbaycan için değil, tüm doğu ülkeleri için sığınak, ümit ve kurtuluş yoluydu.

Azerbaycan'ın büyük tiyatro yazarı, maarifçisi (eğitimcisi), filozofu Mirzâ Fethali Ahundov, yeni ideal kültür ve uygarlık anlayışının kurucusu olarak Avrupa'ya yönelik yolun başında gelir. Edebî, bilimsel, sosyal ve politik konuları içeren eserler ve hayatının sonuna kadar sürdürdüğü zor sosyal, politik mücadele, M.F. Ahundov adını Doğu-Batı uygarlığı sentezinin, bugünkü dille ifade edersek, "kültürlerin diyalogu"nun manevi babası olarak ebedileştirmiştir.

Ali Bey Hüseyinzâde ve onlarca maarifçi demokrat için düşünce, fikir kaynağı olan M.F. Ahundov, günümüzde S. Huntington'un ortaya attığı "kültürlerin çatışması" felsefesine, daha 150 yıl önceden hazırlayarak dünyaya tanıttığı demokrasi, karşılıklı hoşgörü anlayışı ile karşılık vermiştir. Çok daha önceden verilmiş olan bu cevap, misyonerlik ve oryantizm, Hint-Avrupacılık ve kültür ırkçılığı, bağnazlık ve hurafecilik görüşlerine de bir ölüm cevabıdır.

Değerli edebiyatçı bilim adamı Yaşar Garayev'in aşağıdaki düşüncelerine katılmamak imkansızdır: "Kaderin hükmüyle, Ahundov'un hayatı ve faaliyeti iki manevî uygarlığın sentez oluşturmaya başladığı bir döneme ve ortama rastlar. Onun eserleri, bir yazar ve filozof olarak yenilikçiliği, hem yüzyılların millî ve manevî değerlerine hem de Avrupa ve Rus klâsiklerine dayanmaktadır. Firdevsî ve İbn-i Sîna, Nizamî ve Celâleddin Rumî, Abdurahman Camî ve Mahmut Şebüsterî, Vâkîf ve Vâzeh, İsmail Bey Kutkaşınlı ve A. Bakıhanov gibi

Doğu filozof ve gerçek bir devamacısı olan Ahundov, Homeros ve Heraklit, Sokrat ve Platon, Shakespeare ve Molière, Spinoza ve Voltaire, Montesquieu, Rousseau, Didro, Holbach, Darwin, Draper isimlerinin temsil ettiği batı kültürünü de çok yakından bilmiş ve onlardan faydalanmıştır.”¹

Şüphesiz ki M.F. Ahundov’un dünya kültürü, demokratik düşünce, lâik devlet ve uygar toplum anlayışının en güzel ürünü çağdaş bağımsız ve demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti’dir. Bu devlet yolunda mücadelenin temelini atan M.F. Ahundov, yalnızca kalemi, ustalığı ile değil, ölümsüz ekolü ile de yeni bir dönemin kurucusu olmuştur.

M.H. Ahundov ekolünün en büyük temsilcilerinden biri de Ali Bey Hüseyinzâde’dir. Doğu’nun ilk demokratik devleti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin ideolojik temelini oluşturan insanların başında muhakkak Ali Bey Hüseyinzâde’nin de adı gelmektedir.

Şamil Veliyev’in değerli **Füyûzat Edebî Mektebi** adlı kitabına önsöz yazan büyük edebiyatçı Kemâl Talıbzâde, haklı olarak şöyle yazmaktadır: “Bu monografi **Füyûzat**’tan Azerbaycan Halk Cumhuriyetine doğru yükselen, aynı zamanda onun temelini oluşturan millî ve edebî hareketin tam bilimsel ve kuramsal tablosunu çizmekle bu inancı bir kez daha doğrulamaktadır.”²

“Pantürkizm sınırlarından dışarıya ilk adımı atan kişinin Azerî Ali Bey Hüseyinzâde olması bir rastlantı değildir. Petersburg’da tıp öğrenimi gördüğü sıralarda öncüsü olan Gaspıralı gibi o da panslâvizmden etkilenmiştir. Bu etki altında Türk halkına bir mesaj vermek üzere 1889’da İstanbul’a gider. Osmanlılar daha Türkçülük anlayışına yabancı olduklarında, bu sadece Rusya’dan gidenlerin üzerinde durduğu bir düşünceydi; fakat bu tür düşünceleri izlemek devletin resmî görüşüne aykırıydı.”³

Bu düşünceyi dile getiren T. Swietochowski de Ali Bey Hüseyinzâde’nin farklı bir ülkü sahibi, ideolog olduğunu vurgular.

Azerbaycan, bağımsızlığını kazandıktan sonra Ali bey Hüseyinzâde’nin sanatına yeni bir bakış şekli ortaya çıktı. A. Hakverdiyev, A. Şâik, C. Handan, M. Câfer, M. İbrahimov, K. Tâlibzâde, A. Mirahmedov, B. Nebiyev, F.

¹ Y. Garayev, *Tarih: Yakından ve Uzaktan*, Bakû, 1996, s. 228.

² Bkz: K. Talıbzâde, “*Füyûzat*”dan Azerbaycan Halk Cumhuriyetine Doğru (Ş.Veliyev’in, “Füyûzat” Edebî Mektebi isimli eserine yazılmış önsöz), Bakû, 1999, s. 4.

³ T.Swietochowski, , Ankara, 1988, s. 52.

Hüseynov, Y. Garayev, E. Saraçlı, H. Mehmedov, I. Ağayev, O. Mehmedova, H. İsrailov, K. Aliyev, N. Şemsizâde, V. Guliyev, İ. Habipbeyli, V. Nebiyev, A. Mehmedov, Ş. Veliyev, K. N. Nerimanoğlu, A. Aliyeva (Kengerli), R. Mirza, N. Caferov, A. Halilov, S. Mehmedov, H. İbrahimli, A. Topalova v.b tarafından yapılmış araştırmalar Ali Bey Hüseynzâde bilimi şeklinde de tanımlanabilir.

Yurt dışı araştırmacılarından Türk bilim adamları Ali Haydar Bayat, Bilge Ercilâsun ve Amerikalı Doğu bilimleri uzmanı T. Swietochowski isimlerinin özellikle belirtilmesi gerekir.

Yıllarca Ali Bey Hüseynzâde'nin eserlerini özellikle inceleyerek öğrenen Ali Haydar Bayat'ın **Hüseynzâde Ali Bey** adlı 400 sayfadan oluşan monografisi dikkate değerdir.⁴

Konuyla ilgili olarak değinilecek teorik, metine dayalı kaynaklar arasında bu alanda daha çok emek vererek Ali Bey Hüseynzâde'nin 4 kitabını yayınlayan, orijinal araştırmalar yapan Ofelya Bayramova'nın, ayrıca adı geçen kitaplara önsöz yazan A. Mirahmedov'un ve Y. Garayev'in isimlerini de vurgulamak isteriz.⁵

Füyûzat üzerine yeni metodolojik yönde geniş ve derin bir araştırma yapmış olan Ş. Veliyev'in bu konudaki monografik eseri de önemli çalışmalar arasında yer almaktadır.⁶

Hazırladığımız bu makalede amacımız, Ali Bey Hüseynzâde'nin sanatının öğrenilmesi yönünde ayrıntılı bir bilgi vermek değildir; ancak Ali Bey Hüseynzâde'nin eserlerine değişik bakış açılarının nedenleri ve özellikle de Ali Bey'in Avrupa edebiyatı hakkındaki görüşlerini sergileyen çeşitli araştırmaları üzerinde kısaca da olsa durmak, bazı konulara ışık tutmak gerekmektedir. N. Caferov'un edebî mirasımızın öğrenilmesi için metodolojik yönden önemli olan aşağıdaki bilimsel düşüncesi önemlidir:

⁴ Ali Haydar Bayat, *Hüseynzade Ali Bey*, Ankara, 1998.

⁵ Bkz:E. Hüseynzade, *Siyaseti-füruset* (derleyen, giriş ve açıklama yazar O. Bayramova), yine onun, *Kırmızı Karanlıklar İçinde Yeşil Işıklar* (derleyen, transliterasyon, giriş ve açıklama yazar O. Bayramova; önsöz, "Eli Bey'in irsi ve varisleri", yazar Y. Garayev), Bakû, 1996;yine onun *Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir*(derleyen, transliterasyon, giriş ve açıklama yazar O. Bayramova; önsöz "Türkiye'de Xidmet Nümunesi" yazar A.Mirehmedov, Bakû, 1997; E. Hüseynzade, *Qerbin İki Destanında Türk* (derleyen, transliterasyon, giriş ve açıklama yazar O. Bayramlı; editörden "Heqiqetin Böyüğünü Deyen Senet Eseri" A. Mirahmedov'un yazdığı önsöz "Şerqin ve Eli Bey'in 4 destanında Türk"), Bakû, 1998.

⁶ Ş. Veliyev, "*Füyuzat*" *Edebi Mektebi*, Bakû, 1999.

“Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazandığı, çağdaş dünya ile ilişkilerinin kurulup geliştirildiği bu dönemde, Azerbaycan Bilimleri alanının ekonomik, sosyolojik ve politik yönlerinin daha çok dikkat çekmesi, gelenek sorunlarının unutulması anlamına gelmez. Azerbaycan bilimlerinin araştırma sınırları genişlemekte, sorunları sosyal deneyimin şartları ile daha çok bağdaşmakta ve çözümlene yöntemleri de gelişerek zenginleşmektedir. Sonuçta geleneksel sorunlara bakış şeklinin tekniği de gelişim göstermektedir.”⁷

Ali Bey Hüseyinzâde sanatına tek taraflı ve düşmanca bakış şekli geçen yüzyılın 80’li yıllarından itibaren bilimsel, teorik, ideolojik eserlerde geniş yer tutmuştur. Bunun nedeni kuşkusuz ki Sovyet ideolojisi sistemi ve Marksizm-Leninizm ülküsüydü. İçerik olarak birbirine tamamen zıt olan Ali Bey Hüseyinzâde görüş sistemi ve Sovyet komünist sisteminin ideolojisini uzlaştırmak, onlar arasında uzlaşmayı sağlayacak ortak yön bulmak imkânsızdır.

28 Nisan 1920’de Kızıl Ordu tarafından ele geçirilen Azerbaycan’da hüküm sürmeye başlayan Sovyet ideolojisinin Ali Bey Hüseyinzâde’ye düşmanca, tek taraflı bakış şekli 80’li yılların sonuna dek devam etmiştir.

Ali Bey Hüseyinzâde’ye tamamen tarafsız yaklaşım ise 1991’de Azerbaycan bağımsızlığına yeniden kavuştuktan sonra başlamıştır.

Böyle karmaşık ve çelişkili araştırmalar, inceleme yöntemi, hiç kuşkusuz Marksist-Leninist edebiyat bilimiyle, çağın ideolojik yönüyle ilgiliydi. Biz bu hususta ayrı ayrı kişileri, bilimsel kuruluşları suçlamak niyetinde değiliz. Ağır Sovyet rejimi, Stalin’in ceza, takip ve denetim sistemiyle ülkede tarafsız araştırmaların yapılmasının imkânsız hâle getirildiği herkesçe bilinmektedir.

Kaynakları bilme ve göstermenin, o düşünce ve maneviyatı imâ ve alıntılarla üstü kapalı şekilde ifade etmenin (Aziz Mirahmedov, Kemâl Talıbzâde) yanı sıra sırf ideolojik görüntüden yola çıkma (A.Nâzım, A. Sâdık, G. Mustafayev, İ. Rüstemov v.b) eğilimleri baş gösterdiği gibi, kaynakları bilmeden o dönemi, o dönemin A. Hüseyinzâde dahil büyük insanlarını da damgalayan, aşağılayan ve değişik şekilde gösteren yazılar yaygınlık kazanmıştı. Biz bunların üzerinde ayrıntısıyla durmadan bazı araştırmaların ışığı altında A. Hüseyinzâde’nin edebî ve fikrî kişiliğini değişik bakış şekilleri ile gözden geçirelim.

⁷ N. Ceferov, *Azerbaycanşünaslığa Giriş*, Bakû, 2002, s. 9.

Devrim ve Kültür dergisinin sayfalarında A. Sâdık'ın, A. Nâzım'ın makalelerinde Pantürkizm ile suçlanan A. Hüseyinzâde, Z.V. Togan, A. Ağaoğlu, M. E. Resulzâde, A. Gubaydullin, M. H. Baharlı, B. Çobanzâde v.b millî ruhlu aydınlar, bilginler, gurbette yaşamak zorunda kalan fikir adamları sert bir şekilde aşağılanıyor, hakarete uğruyor ve onlarla ilgili şöyle yargısız infaz yapılıyordu: “İfşa etmeli ve onların her çıkışında ölüm darbesi indirilmeli”⁸

Bazen Ali Bey Hüseyinzâde tamamen alâkasız olarak gelişigüzel eleştiri ve aşağılanmalara hedef olmuştur. Örneğin, Azerbaycan'ın düz yazı ve tiyatro yazarı olarak görülen A. Hakverdiyev “Azerbaycan'da Tiyatro” adlı yazısında alâkası olmadığı hâlde kendi inceleme konusunu bir yana bırakarak aşağıdaki sözleri yazmayı bir borç biliyor:

“1905 devrimi her türden olan gazete, dergi ve kitap basılabilmesi için olanak sağladı. Bundan yararlanan Osmanlı Pantürkistleri Bakû'ye üç gazeteci; Ali Bey Hüseyinzâde, Ahmet Kemâl (**Yeni Füyûzat**'ın baş editörü) ve Sabribeyzâde Halit Hürrem'i (**Şelâle** dergisinin baş editörü, S.G.) gönderdiler. Bu gazetecilerin yönetimi altında hemen hemen tüm genç yazarları etrafında toplayan **Füyûzat**, **Şelâle** adlı dergiler çıkarılmaya başlandı. Yalnızca az sayıda yazardan oluşan bir grup **Molla Nasreddin** dergisi etrafında toplanarak Azericeyi Osmanlılaştırınlarla açık ve sert şekilde mücadele etmekteydi. Bu mücadeleye rağmen Osmanlıca propagandası yapanlar kendilerinden sonra çok kötü bir yol bıraktılar ki bizim genç yazarlar şimdi bile ondan yakalarını tamamen kurtaramamışlardır.

Pantürkizm propagandası yapanlar, öğretmen ve profesör kimliğine bürünerek Azerbaycan'da, Sovyet döneminde de ortaya çıktılar; fakat kısa zamanda Azerbaycan'ın dil ve edebiyatının yakasını bırakarak kendi vatanlarına dönmek zorunda kaldılar.⁹”

Filozof G. Mustafayev, 20. yüzyılın başında Azerbaycan'da İslâm ideolojisi ile ilgili monografisinde A. Hüseyinzâde ve A. Ağaoğlu'nun çalışmaları üzerinde de geniş ölçüde durmuştur.¹⁰

⁸ Bk: A. Sadık, *Tarih Sahnesinde Müsavatizm, Pantürkizm ve Çürük Liberalizm Aleyhine*, (İnkılap ve Medeniyet), 1931, No:5, 11-12; A.Nâzım, *Türk Edebiyatşünaslığında Pantürkizm ve Kemalizm Aleyhine* (İnkılap ve Medeniyet), 1931, No:3-4.

⁹ Hakverdiyev, *Seçilmiş Eserleri*, II. cilt, Bakû, 1957, s. 402

¹⁰ Bk: G. Mustafayev, *XX.Asrın Evvellerinde Azerbaycan'da İslam İdeolojyası ve Onun Tenkid*, Bakû, 1978

Kitap, Marksizm-Leninizm, bilimsel ateizm tarihi ve teorisi açısından yazıldığı için oradaki “Zenkovskiler ve Mehmetzadeler (Mirza Bela Mehmetzade kastediliyor-S.G), Azerbaycan’da 20.yüzyılın başlarındaki İslâmcılık, Türkçülüğü ve onların propagandasını yapanların Ahmet Beylerin, Hüseyinzâdelerin, Topçubaşların faaliyetini renkli bir şekilde yansıtıyor.”¹¹

Yazar, A. Hüseyinzâde’nin, A. Ağaoğlu’nun, A. Topçubaşı’nın mükemmel eğitim ve derin bilgilerini inkâr etmiyor; fakat, onların “Azerbaycan kapitalistlerinin ve ağalarının sınıfsal ideologu” olmalarını, gerici ve devrim aleyhinde çalışmalar yapmalarını sert bir şekilde eleştiriyor.

A. Hüseyinzâde’nin **Füyûzat** ve **Hayat**’ta yayınlanmış olan makalelerinin içeriğine, amacına, felsefesine açıklık getirmeksizin alıntılar yaparak aşağılama ve iftiralar yağdıran yazar, “A. Ağaoğlu, A. Hüseyinzâde, A. Topçubaşı, İ. Gaspıralı, A. İbrahimov ve başka bu tipte olan milliyetçilerin, propagandasını yaptıkları “Müslüman Türk milliyetçiliği, Pantürkizm ya da Panislâmizmin eş anlamlısı olarak görülebilir.” diyor.

A. Hüseyinzâde ve onun ülkü arkadaşlarını ırkçı, şovenist, tutucu, gerici olarak tanıtan G. Mustafayev, eleştirmek istediklerine dair bir tek bilimsel, çözümlenici sözcük bulamıyor. Bu eserde Azerbaycan maarifçiliği sahtekârlıkla bölünüyor, cepheleştiriliyor, eskiyi karalama yoluyla Sovyet bilimsel ateist görüş sistemine hak veriliyor.

Fakat G. Mustafayev’in ve filozof İ. Rüstemov’un¹² da ilk kaynaklara başvurması, onlardan doğrudan örnekler sunması takdir edilecek bir durumdur.

A. Hüseyinzâde’ye yüzeysel ve tek taraflı bakış tarzıysa temelinden yanlıştır; dahası zaman ve tarih tarafından reddedilen Sovyet ideolojik konjonktürünün tipik örneklerinden birisidir. **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**’nin 10. cildinde, “A. Hüseyinzâde” başlıklı yazıda şöyle denilmektedir: “O (A. Hüseyinzâde- S. G), Azerbaycan’ın ve Azerbaycan edebiyatının bağımsızlığını inkâr ediyordu. Azerbaycan’ın ilerici yazar ve aydınları A. Hüseyinzâde’nin gerici görüşleri aleyhinde sürekli mücadele vermişlerdir.”¹³

¹¹ Bk: G. Mustafayev, *age*; s. 402.

¹² Bk: İ. Rüstemov, *XX. Asrın Evvelerinde Azerbaycan’da Tabii-Elmi ve Felsefi Fikrin Vehdeti*, Bakû, 1992.

¹³ *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, X.cilt, Bakû, 1987, s. 282-283,

Azerbaycan Tarihi, Azerbaycan Edebiyat Tarihi adlı kitaplarda da A. Hüseyinzâde ve onun meslektaşlarına yanlış bakış tarzı, Sovyet ideolojik yaklaşımı açıkça görülüyor.¹⁴

Sovyet dönemi eserlerinde A. Hüseyinzâde, büyük demokrat yazar Celil Mehmetkuluzâde ile sürekli karşılaştırılmış ve onlar iki zıt kutup olarak tanıtılmıştır. **Füyûzat** ve **Molla Nasreddin** dergileri, dönemin Tarih, Dil ve Edebiyat Bilimi tarafından başlıca karşıtlık olarak değerlendirilmiştir. Bu ideolojik buzların eritilmesi daha sonraları da pek kolay olmamıştır.

Mir Celâl ve Feridun Hüseyinov'un o dönemin ideolojik koşullarını yansıtan aşağıdaki düşüncelerinde, sert bir şekilde karşılaştırma ve aşağılama tutumunun yanı sıra Ali Bey'in dünya edebiyatı üzerine görüşleri ve ilgisi de şu şekilde sergilenmekteydi:

“**Füyûzat** dergisi de **Hayat** gazetesi gibi devrim karşıtı Pantürkist, Panislâmist ve kozmopolit bir yayın organıydı. Derginin aşağı yukarı her sayısında İslâm propagandası yapan yazılar yer alıyor, ‘kutsal yerlerin’, Osmanlı paşalarının, Osmanlı yazar ve şairlerinin fotoğrafları yayınlanıyordu. Azerbaycan hayatı ise yok denecek kadardı. **Hayat ve Füyûzat Eğilimi** adlı başmakalede de ‘sanat için sanat’ görüşü gerçekçi edebiyatla karşılaştırılıyordu.

Ali Bey Hüseyinzâde, Hasan Sabri Ayvazov ve başkalarının **Füyûzat**'ta yayınlanan eserlerinde Azerbaycan halkının özgün edebiyatı, kültürü, dili ve bağımsız geleceği inkâr ediliyordu. **Füyûzat** dergisinin, Rus ve dünya edebiyatının klâsik yazarlarından L. Tolstoy; Goethe, Shakespeare, Viktor Hugo, Byron; Azerbaycan klâsik yazarlarından ise M. Fuzulî, A. Bakûhanov hakkında yazılara da yer ayırdığı, onları kendi ideolojik doğrultusuna uygun olarak değerlendirdiği doğru; fakat dergide başlıca yeri Osmanlı edebiyatından örnekler tutuyordu.”¹⁵

“Bir Osmanlı Türk'ü gibi yaşadı, bir Müslüman gibi öldü” (Mir Celâl) düşüncesi, önceki dönemin vurmuş olduğu damgayı yansıtmaktadır.

Büyük edebiyat bilimcisi Kemâl Talıbzâde, “20. yüzyıl Azerbaycan eleştirisi” adlı değerli monografik çalışmasında 20. yüzyıl Azerbaycan edebî eleştirisinin tarihî kökenlerini araştırmış, sözü geçen yüzyılda edebiyat eleştirisininin

¹⁴ Bk: *Azerbaycan Tarihi*, II. Cilt, Bakû, 1964; *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, II.cilt, Bakû, 1960

¹⁵ M. Celâl, F. Hüseyinov, *XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı*, Bakû, 1982, s. 65-66

tutumunu yorumlamış, 1905-1907 yılları arasında edebiyat eleştirisinin akımlarını o dönemin ideolojisine uygun olarak üç bölümde geniş ölçüde incelemiştir:

1. Demokrat eleştirisi
2. Burjuva eleştirisi
3. Marksist eleştirisi¹⁶

“Burjuva eleştirisi” bölümünde A. Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzâde, Ali Merdan Topçubaşı gibi fikir adamları, yazarlar da çözümleme süzgecinden geçirilmiştir. Yazar, “burjuva eleştirisinin lideri ve esin kaynağı” olarak tanıtılan A. Hüseyinzâde’yi, **Füyûzat** dergisinde ve **Hayat** gazetesinde yayınlanmış olan yazılarından dolayı “idealist”, “burjuva teorisyeni”, “sembolist”, “dekadan” olarak ele alsa da onu büyük edebiyatçı, filozof olarak tanıtmaktan da korkmuyor. Bu gizli “sevgi”, “itibar” sönmek üzere olan alev gibi külün altında saklanmıştı. Sert rejimin oluşturduğu ortam, başının üstünde Demokles’in kılıcı gibi duran Marksist-Leninist ideolojinin arkasındaki **KGB** (Devlet Güvenlik Teşkilatı) dehşeti ve Marksist-Leninist gerici topluluk ne olursa olsun A. Hüseyinzâde’yi, ayrıca A. Ağaoğlu’nu, A. Topçubaşı’nı tarafsız olarak ele almaya izin vermezdi. Tarafsız yaklaşım ve gerçeklerin gün ışığına çıkarılması Marksizm-Leninizm’in ifşası olurdu.¹⁷

Aynı şeyi o dönemin değerli araştırmacısı Aziz Mirahmedov hakkında da söyleyebiliriz. Birçok makale ve kitaplarda A. Hüseyinzâde konusuna değinen, o dönemin basınına ilk kaynaklara dayanarak metne dayalı bir şekilde profesyonellikle inceleyen ve tanıtan değerli bilgin, çağın moda olan “efekt”lerinden tam olarak kaçınmasa da insaf ve vicdan çerçevesinde araştırma yapmaya özen göstermiş ve yapılan hatalara ilişkin içten itiraflarını merkezi basında dile getirmiştir.

Bu değerli bilim adamlarının takipçilerinin (O. Mehmedli, A. Saraçlı, H. Mehmedov, N. Şemsizâde, Ş. Veliyev, V. Guliyev, R. Mirzâ, İ. Habipbeyli, R. Z. Handan v.b) tarafsız araştırmaları, Ali Bey Hüseyinzâde’nin yazılarına kazandırdıkları bilimsel ve tarihî aklanma, ışığını ve kaynağını bu bilim adamlarının sohbetlerinden, satır arası notlarından alır.

¹⁶ Bk: K. Talıbzâde, *XX. Asır Azerbaycan Tenkidi*, 1996, s. 43

¹⁷ Bk: *XX. Asrın Evvellerinde Edebi Hareket, Tenkidi Realizm, Muhammed Hâdi*,” Azerbaycan edebiyatı tarihi”, II. Cilt, 513-560;763-829.

Değerli yazar ve eleştirmen Elçin'in teşebbüsü ve düzenlemesi ile yayınlanan ve çok önemli olan **Fikrin Kervanı** adlı kitapta o döneme kadar yasak sayılan iki konuyu, yani A. Hüseyinzâde ve A. Ağaoğlu¹⁸ konularını, A. Mirahmedov kaleme almıştır.

Kitap için önsöz yazan Elçin, biraz ölçülü, açık ve içten bir şekilde şöyle yazmaktadır: "A. Hüseyinzâde, A. Ağaoğlu gibi çelişkili yazı hayatı olan ve Azerbaycan sosyal fikir tarihinde belirgin iz bırakmış kişilerin eserleri, özel ve düzgün, dahası bilimsel açıdan ölçülü araştırma gerektiriyor. Çeşitli monografilerde, makalelerde, bildirilerde üç-dört cümleyle ve aynı ifadelerle onları eleştirmek ve bununla da tamamladığını sayarak onları göz ardı etmek kolaydır, ama tabii ki bilimsel yöntem değildir.

Bugün Azerbaycan'da sosyal düşünce öyle bir düzeye ulaşmıştır ki Ali Bey Hüseyinzâde, A. Ağaoğlu gibi bilim adamlarının eserleri göz ardı edilmemelidir; aksine onların dünya görüşleri ve faaliyetlerindeki çelişkiler incelenmeli, tarafsız eleştiri ile takdirini bulmalıdır."¹⁹

12 Şubat 1992'de Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra gazeteci Elmira Ahundova'nın "Literaturnaya Gazeta" isimli gazete için A. Mirahmedov ile yaptığı röportajın başlığı şöyledir: "Suçumu affettirmek istiyorum". Ders alınması gereken bu röportajda A. Mirahmedov aslında kendisinin değil, dönemin rejiminin suçunu affettirmek ister. Onun dile getirdiği çeşitli ilginç gerçekler, o dönemin esas tablosunu çizmektedir.²⁰

A. Mirahmedov şöyle der: "Ve bu yüzden de edebiyat tarihini büsbütün başka şekilde yazdık, hatta klâsik yazarlara bakış şeklini de değiştirdik. Büyük düşünür ve yazar olan Ali Bey Hüseyinzâde, halkın en "büyük düşmanlarından" birine çevrildi. Fakat öyle bilim adamları da vardı ki hayatları pahasına olsa bile, bilimde gerçeği sonuna kadar korumaya gayret ettiler."²¹

Bize göre bu itiraf büyük bir bilim adamının itirafıdır. Gerçekten de edebiyat tarihimizin "beyaz sayfa"larının okunmasında, bu değerli bilim adamı çok büyük emek vermiştir.

¹⁸ *Fikrin Kervanı* (Görkemli Azerbaycan Tenkidçi ve Edebiyatsünasları), (derleyen, redaktör ve önsöz yazarı: Elçin), Bakû, 1984.

¹⁹ a.g.e., s. 64-79

²⁰ Bk. Literaturnaya Gazeta, 12 Şubat 1992 (çeviren: "Edebiyat Gazetesi", 21 Şubat 1992)

²¹ a.g.e., s. 68

Araştırmacı bilim adamı H. Mehmedov “Ali Bey Hüseyinzâde – Mirza Celil, **Füyûzat- Molla Nasreddin, Hayat- Molla Nasreddin** karşılaştırılmasını anlamsız bir sorun olarak değerlendirip şöyle yazmakta haklıdır: “**Molla Nasreddin**, bu eşsiz hiciv dergisi **Hayat**'la eş zamanlı olarak yayımlandığı beş ay boyunca aşağı yukarı her zaman Ali Bey Hüseyinzâde'nin ilgi alanındaydı. Doğrusu, **Hayat**'ın sorunlarına bir **Molla Nasreddin** konusu daha eklendi.”²²

Aslında iki üslûp, iki görüş, iki felsefe birbirine karşı değildir; birbirini tamamlar ve bütün Azerbaycan ülküsünü, düşüncesini ifade eder.²³

Azerbaycan, Yakın Doğu ve Rusya tarihi üzerine uzman olan Amerikalı bilim adamı T. Swietochowski, makale ve kitaplarında Azerbaycan ve Türkiye siyasî tarihini, Azerbaycan'da ulusal kimlik ve Batı'ya yönelik fikir hayatını araştırırken defalarca Ali Bey Hüseyinzâde'nin eserlerine başvurmuştur.

Yazarın **Rusya ve Azerbaycan** isimli kitabında “Maarifçilik Hareketinden Siyasal Programlara Doğru” bölümü bu bakımdan özellikle değerlidir. Burada “aydınlar sınıfının yetişmesi ve Azerbaycan edebî sürecinin canlanması”, “Batı'nın meydan okumasına cevap: Panislamizm ve Pantürkizm ideolojik uzlaşması; Azerî liberalizmi ve sosyalizmi” konuları geniş ölçüde yorumlanmıştır.²⁴

Çağının, ortamının evlâdı olan Ali Bey Hüseyinzâde, şüphesiz aynı zamanda da bizim çağdaşımızdır.

Bağımsız ve demokratik Azerbaycan devletinin ideolojisi, edebiyatımızın çeşitli kuramsal soruları ile ilgili olarak Ali Bey Hüseyinzâde'nin hesaba katılmayacağı bir konu neredeyse yok gibidir.

Bu büyük sorunlardan bir tanesi de Avrupalılaşma, Azerbaycan edebiyatına Avrupa edebiyatının etkisi, genel olarak Azerbaycan-Avrupa edebiyatı ilişkileri sistemidir.

Eski Sovyet edebiyatı biliminde ve estetiğinde, başka bir yöntemle kurulmuş edebiyatların karşılıklı etkisi ve ilişkileri artık değişmiştir. Özellikle Rus-

²² X. Memmedov, “Ali Bey Hüseyinzâde “Molla Nasreddin” Dergisi Hakkında”, *Edebiyat Gezetesi*, 3 Mayıs 1991.

²³ Ayrıntılı olarak bk: Ş. Veliyev, age.

²⁴ Bk: T. Swietochowski, *Rusya ve Azerbaycan Serhedyanı Bölge ve Geçit Dövründe* (İngilizce'den Azerice'ye çeviri), Bakû, 2000, s. 25-51.

Azerbaycan edebî ilişkileri üzerine aşağılayıcı sosyolojik araştırmalara hemen hemen son verilmiş, edebî-estetik, sanatsal, demokratik, çözümlenmelere öncelik verilmektedir. Bu anlamda Ali Bey Hüseyinzâde'nin yazılarına da farklı bir açıklık getirmenin zamanı gelmiştir.

Çağdaş dönemde bağımsız demokratik Azerbaycan'ın Avrupa'ya uyum süreci, Avrupa Birliği'ne aday devlet olarak üstlendiği görevler ve Avrupa Birliği'ne girme gibi stratejik hedef, sosyal bilimler için yeni yükümlülükler doğuruyor.

Bu şartlardan birisi de Azerbaycan'dan Avrupa'ya kapı açanların, edebî, bilimsel düşünce sahiplerinin bıraktıklarının yeni yöntemlerle, yeni bakış açısıyla öğrenilmesi, kavranmasıdır.

19. yüzyıldan başlayan ve önde gelen temsilcileri M.F. Ahundov, H.B. Zerdabî, Mirzâ Kâzım Bey, S.A. Şirvanî, A. Hüseyinzâde, A. Ağaoğlu, C. Mehmetkuluzâde, Ü. Hacıbeyli, A. Hakverdiyev, N.B. Vezirov, N. Nerimanov, M. E. Resulzâde, A. Topçubaşı olan maarifçi-demokrat mefkûre (ülkü) kuşağı, Avrupa'nın manevî, bilimsel-teknik değerleri ile Azerbaycan-Doğu değerlerini bir araya getiren, yeni, edebî ve bilimsel bir sistem oluşturmuşlardır.

Daha çok Rusya aracılığıyla gerçekleşen Avrupalılaştırma kuşkusuz ki öncü nitelik taşııyordu. N. G. Çernişevski, N. A. Dobrolyubov, V. G. Belinski, A. S. Puşkin, L. N. Tolstoy, F. M. Dostoyevski, N. V. Gogol, İ. S. Turgenyev gibi yazar ve eleştirmenlerin eserleri Azerbaycan maarifçiliği için değerli bir mektep olmuş, aynı zamanda Avrupa kültürüyle temas için deneyim köprüsü rolünü oynamıştır. Bu bakımdan demokratik Rus kültürünün, dünyaca ünlü Rus şiirinin, düz yazısının, eleştirisinin olumlu rolünü inkâr etmek mümkün değildir.

Rus edebiyatının, genellikle Rus kültürünün dünyaya, Avrupa'ya açılma da oynadığı olumlu rol de inkâr edilemez. Fakat bütün bu olumlu özelliklerle bir arada Rus imparatorluğunun sömürgeci nitelikte olan ideolojik sistemi de göz önünde bulundurulmalıdır.

Azerbaycan-Avrupa edebî ve kültürel ilişkilerinin, Avrupalılaştırma sürecinin sadece Rusya aracılığıyla gerçekleştiğini düşünmek yanlıştır. Türkiye aracılığıyla Avrupalılaştırmanın, Avrupa uygarlığı alanına girmenin önemi de özellikle belirtilmelidir. Şinasî, Ziya Paşa, Namık Kemâl'in adıyla ilgili olan Tanzimat

dönemi (1860-1895) Türkiye'de Avrupâî (Avrupa tarzında), Avrupa'ya dönük edebiyatın ortaya çıkma ve gelişme dönemidir.²⁵

Temeli 1890'da atılmış olan Servet-i Fünûn dergisi ve aynı isimli edebî akım da Avrupa kültürüne açılmada önemli rol oynamıştır.²⁶

Gerek Tanzimat dönemi yazarlarının ve gerekse Servet-i Fünûncuların Azerbaycan edebiyatı, Azerbaycan edebiyatının da bu edebî-sosyal ekoller üzerindeki etkisi, genellikle karşılıklı olmuştur. Bu da başka ilgi çekici bir konudur. Bu konunun bir yönü de Avrupa-Doğu, Avrupa-Türk edebî etkisi ve karşılıklı ilişki sorunlarıdır.

M. F. Ahundov ile başlayan çağdaş Azerbaycan edebiyatının özellikleri, edebî-estetik ilkeleri çok yönlüdür. Bu ilkeler arasında Avrupalılaşma ve Doğu-Batı kültürünün sentezi öncü niteliktedir.

M. F. Ahundov'un demokratik görüş sistemi, yeni maarifçilik kriterleri Avrupa düşünce sistemi ile ilgilidir. Fakat onun için "Avrupalılaşmak, Doğu'nun manevî, ekonomik değerlerinin inkârı değil; yeni zamana, yeni ortama uygun olarak doğrulanmasıdır. Skolastik Doğu'nun inkârı, Asya'nın başlangıcının tamamen inkârı değildir."²⁷

M. F. Ahundov'un Azerbaycan'ın fikir hayatına, sanatına ve bilim deneyimine ektiği tohumların Avrupa'ya, Avrupa kültürüne farklı bakış sistemi oluşturması tamamen doğal ve tarihsel bir süreçtir.

Bu bakımdan Rasim Mirzâ'nın aşağıdaki düşüncesine katılmamak elde değildir: "Avrupa kültürüne bakış şeklinde farklı tutumlar, çoğulcu görüşler Azerbaycan kültürel ve sosyal ortamında esasen 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkar. Burada ilk önce Ali Bey Hüseyinzâde'nin her yönden sağlamlaşmış ve günümüze değin yaşamakta, yeniden kalkınmakta olan millî-kültürel gelişme anlayışını ve sözü geçen anlayışla Avrupalılaşmaya (çağdaşlaşmaya) kazandıran anlamı da vurgulamak gerekir."²⁸

²⁵ Bu konuda bk: N. S. Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, II.c., s. 990- 1078

²⁶ Bk.: N.S. Banarlı, age., s.1066-1090; Ş. Veliyev, age., s. 43-152

²⁷ K. V. Nerimanoğlu, *M.F. Ahunzâde*, ("Avrupa'ya Kapı Açanlar" sırasından), III. Sektör, No: 3, s. 30-33

²⁸ R. Mirza, *Türkçülüğün Babası (Ali Bey Hüseyinzâde'nin fikir Dünyası)*, Bakû, 2000, s. 95.

Gerçekten de Ali Bey Hüseyinzâde'nin “Batı Modeli” veya “Avrupalılaştırmayı” ayrıca bir ilke olarak içine alan ideoloji sistemi, evrensel niteliği ile edebî-estetik alanda da kendisini doğruluyor.

Bu sistemin Mirza Fethali'den veya Cemâleddin Efganî'den gelen geleneksel ilkeleri ile Ali Bey Hüseyinzâde ile başlayan yenilikçilik ilkeleri mahiyet bakımından birleştirici, bütünleştirici nitelik taşıyor. Tabî ki söz konusu körü körüne birleşme değil, daha çok çağ ile, mefkûre savaşıyla ilgili bölünmez sentezdir.

Ali Bey Hüseyinzâde'nin 19. yüzyılın sonundaki Avrupa'ya bakış şekliyle 20. yüzyılın 20'li ve 30'lu yıllarındaki Avrupalılaştırma görüşü tabî ki aynı değildir.

Ali Bey'in sosyal ve siyasî anlayış sisteminin oluşmasının ve gelişmesinin doğrudan edebiyatla, basınla ilgili olması araştırma, çözümleme için zengin malzeme vermektedir.

Hem Çarlık Rusyası ortamında hem de siyasî mültecilik ortamında yaşayarak yazmak zorunda kalan Ali Bey Hüseyinzâde'nin eğitimi, çözümlemeli-teorik düşünceyle doğrulanan çok zengin deneyim ekolünden geldiği için tek parça, evrensel ve dinamiktir.

Füyûzat dergisinin, **Hayat** gazetesinin sayfalarına, ayrı ayrı eser ve konuşmalara yansıyan, çözümleme için büyük ölçüde imkan sağlayan Ali Bey Hüseyinzâde sanatında Avrupa edebiyatına bakış şekli, Avrupa düşünce deneyiminin benimsenmesi ve algılanması, Avrupa uygarlığına eleştirel yaklaşımın özü bu konunun geniş ve karmaşık olduğunu doğruluyor.

Günümüzde bile Avrupa'ya, Avrupa kurumlarına, Avrupa kültürüne bakış şeklinin tek açılı olmadığını göz önünde bulundurursak, o zaman son iki yüzyıl boyunca sürmekte olan tartışmaların önemini anlamak zor olmaz.²⁹

Gerek sosyal ve siyasî bakımdan ve gerekse kültürel-tarihî ve manevî-ahlâkî bakımdan Ali Bey Hüseyinzâde'nin ortaya koyduğu kısa ve çok anlamlı formül: “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Avrupalılaşmaktır”.

²⁹ Bunun üzerine bk.: E. Sait, *Oryantalizm (Sömürgeciliğin Keşif Kolu)*, İstanbul, 1991; T. Bacinoğlu, A. Bacinoğlu, *Modern Alman Oryantalizmi*, Ankara, 2001; T. Topur, *Dünya ve Türkiye-AB-Kıbrıs Üçgeni*, Ankara, 2002; S. T. Huntington, *Medeniyetler Çatışması*, Ankara, 2001.

Geçen yüzyılın başlarında olduğu gibi, günümüzde de diri, canlı ve hayatî olan bu ilkenin (aslında anlayış sisteminin) temeli daha 1906'da **Hayat**'ta atılmıştı: Biz insanız. Mezhep ve kavmiyet insanlığı, insaniyet hukukunu müdafaa ediniz. Mazlum olan sınıfları zalim sınıfların tecavüzünden azat etmeye çalışınız, müsavat-i tamme isteyiniz. Yersiz, yurtsuz çiftçilerimize, köylülerimize yer, toprak talep ediniz. Fukara-i kasibemizin şerat-i taayyüşünü tashihe çalışınız.

“Biz Kafkaslılarız. Kafkasya ehlinin öz umur-i idaresine kendisi bakabilmek için lâzım gelen muhtariyet talep ediniz.

Biz Müslüman'ız. Binaenaleyh öz akaid-i diniyemize, hürriyet-i vicdanımıza her ne lâzımsa onu isteyiniz, talep ediniz.

Biz Türküz. Dilimizin, lisanımızın terakkisine mâni olan her nevi setlerin, duvarların yıkılmasına ref olunmasına gayret ediniz.”³⁰

Görüşlerini yavaş yavaş geliştiren, yüreğinin sıcaklığıyla ısıtan Ali Bey Hüseyinzâde, ulusal kimlik bilinci ile Avrupa bilincinin, İslâmî değerler bilincinin sentezini tekrar tekrar incelemiş, **Kaspi, İrşat, Terakki, Hakikât** ve tabii ki daha önceleri **Hayat** ve **Füyûzat**'ta yayınlanmış olan yazılarında, edebî, sosyal ve politik konuları ele alan makalelerinde ortak değerleri savunmuş, Avrupa kültüründe “din ve kavmiyetlere değil, tüm insanlığa özgü esas”ları ileriye, kalkınmaya yönelten bilim adamlarının düşüncelerini, maarifçilik, aydınlatma anlayışını ön plâna almıştır. Batı'nın içinde erimek, Batı'ya tapmak, Avrupa tutkusu, aşağılık duyma gibi eğilimlere kesin olarak “hayır” demeyi başarmıştır.

Bu “hayır” sözcüğünü söyleyebilmenin yolu İslâmlaşmada varlığını sürdüren **Kur'an-ı Kerim** felsefesi, ahlâk, sosyal eşitlik ve manevî değerlerdir. Başka bir çözüm yolu ise Türk töresinde, Türk kimliğindedir. Türk devletçilik tarihinde, yazılı kaynaklarda ve folklorda korunan manevî servet, aile geleneği, yaşam tarzıdır.

Bu bakımdan Ali Bey Hüseyinzâde'nin **Füyûzat**'ın sayfalarında “İslâmlaşmak, Türkleşmek, Avrupalılaşmak” gayesine dayanarak ortaya koyduğu “Türk hissiyatı ile mütehassız (duygulanmış-çev.), İslâm diniyle mütedeyyin (inançlı- çev.) ve Avrupa medeniyet-i hazırasıyla mütemetin (kültürlü-çev.)” ülküsü ise Füyûzatçılık edebî mektebinin temelini atar. Ali Bey

³⁰ **Hayat** gazetesi, 2 Haziran 1906

Hüseyinzâde'nin temsil ettiği **Hayat** gazetesi, özellikle **Füyûzat** dergisi Türkçülüğün toplumsal, siyasî, edebî ve felsefî olayı olarak yükselir (O. Bayramlı).³¹

Türk araştırmacı doktor İldeniz Kurtulan'ın "Azerbaycan Bayrağını Manâlandırın Üç Ümde Amilin İdeologu Ali Bey Hüseyinzâde'dir" adlı makalesindeki bazı hususları vurgulamak, bu konuya açıklık getirmek bakımından ilgi çekiyor. Azerbaycan'ın mülteci demokrati Mirzâ Bala Mehmetzâde ile sıkı arkadaşlık bağları olan, Azerbaycan siyasî mülteciliğinin mücadele yolunu, ülküsünü iyi bilen yazar şöyle yazmaktadır: "1905 yılında Bakû'de çıkarılan **Hayat** gazetesinde yayınlanmış olan makalesinde Azerbaycanlıların Türk olduklarını ve çağdaş Batı kültürünü kabullenmek istediklerini ileri süren Ali Bey Hüseyinzâde, üç etkenden oluşan formül ileri sürmüştür: Türkleşmek, İslâmlaşmak, Avrupalılaşmak. Bu formülün "Türk kanlı, İslâm imanlı, Avrupa kıyafetli" şeklinde ifade edilmiş varyantı da vardır. Sonraları "Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Muasırlaşmak" şeklini alan bu temel prensip hakkında Yusuf Akçura, **Türk Ocakları**'nın 1928'de basılan **Türk Eli** dergisinde şu satırları yazmıştı:

"Ali Bey'in bu üç etkenden oluşan formülü iyi bulunmuş uğurlu esaslardandır. Bu esaslar, Türk dünyasının her tarafına yayılmış, özellikle meşrutiyetten sonra İstanbul'da çok işlenmiştir. Örneğin; Ziya Gökalp "Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Muasırlaşmak" konusunda çok yazılar yazdı."³²

Bu notlar, Ali Haydar Bayat'ın araştırmaları, T. Swietochowski vb. incelemeleri Azerbaycan bilim adamlarının (K. Talıbzâde, Y. Garayev, A. Mirahmedov, O. Mehmetli, R. Z. Handan, H. Mehmedov, Ş. Veliyev, V. Guluyev vb.) yalnızca Azerbaycan'ın değil, aynı zamanda Türkiye'nin, aslında bütün Doğu'nun toplumsal, siyasî, edebî-bediî fikri üzerine güçlü bir etki yapan Ali Bey Hüseyinzâde'nin kendi bağımsızlığı yolunda mücadele eden milletlere tam bir anlayış sistemi hediye etmiş olduğu hakkındaki görüşlerini doğrular.

Türk dünyasının büyük fikir adamı, "dilde, fikirde, işte birlik!" ilkesinin kurucusu olan İsmail Bey Gaspıralı, daha 1906'da **Tercüman**'da Ali Bey Hüseyinzâde'ye hitaben şöyle yazıyordu: "Yirmi beş seneden beri bu meslek

³¹ Bk.: O. Bayramlı, *A.B. Hüseyinzâde'nin hayatı ve Türkçülük faaliyeti* "Kırmızı Karanlıklar İçinde Yeşil Işıklar", Bakû, 1996, s. 29.

³² Bk.: Doktor İldeniz Kurtulan, "Azerbaycan Bayrağını Manâlandırın Üç Ümde Amilin İdeologu Ali Bey Hüseyinzâde'dir", *Edebiyat Gazetesi*, 12 Haziran 1992.

için arkadaş bekliyordum. Bunun için **Hayat**'ın vücudu bana büyük teselli oldu.”³³

“Türkçülüğün babası” olarak bilinen ve herkesçe kabul edilen Ali Bey Hüseyinzâde ile 1894'teki görüşmesinden çok etkilenen Ziya Gökalp, ayrıca İ. Gaspıralı, A. İbrahimov, Y. Akçura, S. G. Aerin, A. Ağaoğlu, A. Topçubaşı Ali Bey Hüseyinzâde ekolünden şu veya bu şekilde faydalanan, ona manevî bakımdan destek olan büyük fikir adamlarıdır.

Çarlık Rusya'sında yapılan Türk kongreleri, Bakû'de, Tiflis'te, Kazan'da, İstanbul'da yayınlanan gazete ve dergilerde uzun yıllar süren faydalı iş birliği, Bakû'deki 1.Türkoloji Kurultayı (1926), büyük siyasî, bilimsel, edebî ekol olarak bu ideologları, adı geçen veya geçmeyen bilim ve sanat adamlarını bir araya getiriyor.³⁴

Sırf bu düşünce ve mücadele bakımından Ali Bey Hüseyinzâde'nin Avrupa edebiyatına bakış şeklini, Avrupalılaşıma görüşünün etki alanı, önemi ve onun günümüz için de çok önemli olan tarihî değerini öğrenmeye, bütün yönleri ve derinliği ile incelemeye büyük değer verenlere hak vermemek mümkün değildir.

Uygarlığın Doğu'dan Batı'ya götürüldüğünü ve iyi bilinen “Güneş Doğu'dan doğar” ifadesindeki felsefî gerçeği derinlemesine duyan ve esas alan Ali Bey Hüseyinzâde, Doğu'nun sırf teknoloji uygarlığı bakımından geriliğini, çağın ihtiyaçlarını karşılayamamasını, lâik eğitim, lâik devlet, demokratik düşünce süreçlerinden çok geride kaldığını anlıyor ve bunlar olmadan toplumsal gelişmenin mümkün olabileceğini, yeni kültür tipinin doğabileceğini düşünemiyordu. Yalnız, bir fikir adamı olarak Ali Bey, Avrupa uygarlığının çökmesinin de kaçınılmaz olduğunu görüyor ve toplumsal kuralları, gerçekleri bilmeden kültür stratejisi ortaya koymanın mümkün olmadığını biliyordu.

Ali Bey Hüseyinzâde'nin yalnızca Batı edebiyatına bakış şeklini değil, aynı zamanda edebiyata, kendi çağdaşlarına yaklaşımını anlamak bakımından çok büyük önemi olan Azerbaycan Edebiyatı Cemiyetinin 5 Mart 1926'da Bakû'de toplanan muhteşem toplantısında verdiği ve daha sonra yazarak adı geçen Cemiyet'e sunduğu söylevinin metnini burada olduğu gibi aktarmayı uygun buluyoruz.

³³ Bk.: X.Memmedov, “İ. Gasprinski'nin A. Hüseyinzâde'ye “Açık Mektubu”na”, *Edebiyat Gazetesi*, 17 Haziran 1992

³⁴ Bu konuda bk.: Doktor Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara, 1997; Doktor Sebahattin Şimşir, *Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasî ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991)*, Ankara, 2000.

“Bundan 20 yıl önce burada çalıştığım zaman edebiyatımızın geri kalışını şuna ithaf etmişim ki bir parça aşk olarak hep Doğu eserine ittihaz ediyoruz, daima Doğu’ya teveccüh ediyoruz. Bundan dolayı Batı’ya yönelme gerekliliğine kail oldum. Ben ne edip ne şair idim. Fakat, Batı eserini numune ittihaz ederek gösterebilirdim ki bu yolda biraz çalıştım. Ağaç eğri idi, aks cihetine ikmali lâzım idi ki düzelsin. Vakıa ağaç düzeldi; fakat, bir de yükselmesi icap ederdi. Hata ederek zannetmişim ki doğrudan yüksek şeylere müracaat etmek kâfidir. Hayır! Evvelâ aşağılara inmek lâzımdı. Bunu benden sonrakiler yaptılar. Bir gün sokakta bir çocuk gördüm, topla oynuyordu, topu yukarı attıkça top geri dönüp aşağı düşüyordu. Fakat, topu evvelâ yere vurdukça top akabinde yükseliyordu. Esatirden meşhur bir hikâyeyi hatırladım:

Bir pehlivan, Esatirî bir pehlivan diğer pehlivanlarla güreştikçe bunlar onun arkasını daima yere getiriyorlardı. Fakat yenemiyorlardı ve nihayet kendileri mağlup olup telef oluyorlardı. O pehlivanla güreşmeye hazırlanan yeni bir pehlivan bu hâl hikmetini bir hekime sordu, hekim dedi ki: “Yer yüzü pehlivanın anasıdır, arkası yere geldikçe yerden kuvvet buluyor ve rakibini çekiyor. Onu yenebilmek için onun ayaklarını yerden kesmeli, sonra da havaya kaldırıp havada boğmalıdır! Ve hakikaten pehlivan ayakları yerden kesilince telef olup gitti”.

Edebiyat da böyledir. Halka inmedikçe yükselemez. Evvelâ halka, köylüye, işçiye ve velhasıl büyük kitleye kadar inmeli; sonra bunlarla beraber yükselmeye çalışmalıdır. Büyük edipler, büyük âlimler ve hekimler çokluğun içinden çıkabilir. Yoksa, tek tük yükselme, burjuvanın, aristokrasinin içinden yetişmez. Bütün millet en aşağı tabakaya kadar umumiyetiyle yükselmeli ki içinden edipler, şairler, sanatkârlar ve büyük büyük millet hadimleri çıksın!”³⁵

Ali Bey Hüseyinzâde’nin büyük düşünörlere özgü bu itirafının, yazarın Batı uygarlığı, Avrupa edebiyatı ve maneviyatı anlayışını derinlemesine algılamaya, onun kültürel görüşlerinin önemini aydınlatmaya, Doğu-Batı uygarlıklarının zıtlıklarını ve diyalogunu kavramaya yol açacak çok geniş araştırmaların konusu olabileceği görüşündeyiz.

³⁵ *Edebi Parçalar*, 1926, No:1